

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doktora Öğrencisi

Mesut TUNÇ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3711-6950>

Bitlis Eren Üniversitesi
mesuttunc.89@gmail.com

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 30/04/2026 16/06/2026

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1941006>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Orta Zaman'da Cibâl Bölgesi Bibliyografyası

Bibliography of the Jibal Region in the Medieval Period

ATIF: TUNÇ, Mesut, "Orta Zaman'da Cibâl Bölgesi Bibliyografyası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 12/2 (Haziran 2026), s. (182-203).

CITE: TUNÇ, Mesut, "Bibliography of the Jibal Region in the Medieval Period", *Journal of History and Future*, 12/2 (June 2026), pp. (182-203).

Tarih ve Gelecek Dergisi, lisanslama politikası ile telif hakkının ve kullanıcı haklarının açık olmasını sağlar. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlar. / Journal of History and Future ensures that copyright and user rights are open with its licensing policy. Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bu çalışma, İslam coğrafyacılarının İran'ın merkezi ve batı kesimi olarak tanımladıkları Cibâl Bölgesi üzerine Türkiye'de yapılmış akademik çalışmaların sistematik bir bibliyografyasını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ortaçağ boyunca Emevîlerden Timurlulara kadar birçok devletin hâkimiyetinde kalan bölge, siyasi ve kültürel açıdan önemli bir konuma sahiptir. Buna rağmen, Cibâl Bölgesi'ne dair çalışmaların dağınık bir görünüm arz ettiği ve bütüncül bir bibliyografik çerçevenin eksik olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, bölgenin Müslümanlar tarafından fethinden Timurluların hâkimiyetinin sona ermesine kadar olan süreç esas alınmıştır. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş, veri toplama sürecinde literatür taraması yapılmıştır. Coğrafya ve genel tarih eserleri başta olmak üzere şehir tarihleri, seyahatnâmeler, tabakat eserleri ile modern araştırmalar sistematik biçimde tasnif edilmiştir. Elde edilen bulgular, çalışmaların daha çok siyasi tarih çerçevesinde yoğunlaştığını, sosyal ve ekonomik alanların ise görece sınırlı kaldığını göstermektedir. Bu bibliyografya, literatürü toplu ve düzenli biçimde sunarak araştırmacılar için yol gösterici olmayı ve daha özgün çalışmaların yapılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Cibâl Bölgesi, Bibliyografya, Ortaçağ, İslam Tarihi, İran

Abstract

This study aims to present a systematic bibliography of academic works conducted in Türkiye on the Jibal Region, which Islamic geographers described as the central and western part of Iran. Throughout the medieval period, the region was ruled by various states from the Umayyads to the Timurids, making it politically and culturally significant. However, the existing literature on the Jibal Region remains fragmented, lacking a comprehensive bibliographical framework.

The study focuses on the period from the Muslim conquest of the region to the end of Timurid rule. A qualitative research method was employed, and data were collected through an extensive literature review. Primary sources such as geographical and general historical works, as well as city histories, travel accounts, and tabakat literature, were examined alongside modern studies including books, theses, and articles. These works were systematically classified and evaluated.

The findings indicate that existing studies predominantly focus on political history, while social and economic aspects remain relatively underexplored. This bibliography aims to provide researchers with an organized and accessible overview of the literature, guiding future research and contributing to the development of more original and comprehensive academic studies.

Keywords: Jibal Region, Bibliography, Middle Ages, Islamic History, Iran

1. Giriş

Belirli bir alanda üretilmiş çalışmaların sistemli, düzenli ve erişilebilir bir biçimde bir araya getirilmesi, araştırmacıların konuya daha kısa sürede hâkim olmalarına imkân tanımaktadır. Ayrıca bu tür çalışmalar, mevcut literatürün bütüncül bir görünümünü sunarak araştırmacıların tekrara düşmelerinden kaçınmalarını sağlamakta; böylece akademik üretimin daha özgün ve verimli bir zeminde ilerlemesine katkıda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bibliyografyalar, farklı kaynaklara dağılmış bilgileri tek bir çatı altında toplayarak bilgiye erişimi kolaylaştırmakta ve araştırma sürecinde yaşanabilecek zaman kayıplarını en aza indirmektedir. Bu yönüyle bibliyografik

çalışmalar, yalnızca bireysel araştırmaları değil, aynı zamanda bilimsel ilerlemenin sistematik ve sağlıklı bir biçimde sürdürülmesini de desteklemektedir.

Bu çalışmada da söz konusu gerekliliklerden hareketle, son dönemde araştırmacıların dikkatini çeken Cibâl Bölgesi üzerine genel bir bibliyografya denemesi hazırlanmıştır. Çalışmanın kapsamı, “Orta Zaman” olarak nitelendirilen dönemde bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden başlayarak Timurlular Devleti’nin bölgedeki hâkimiyetinin sona ermesine kadar uzanan süreci içermektedir. Bu tarihsel kesitte Cibâl Bölgesi; Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Sâmânîler, Saffârîler, Dülefilîler, Ziyârîler, Büveyhîler, Hasanveyhîler, Kâkûyîler, Selçuklular, Hârizmşahlar, Moğollar, İlhanlılar, Celâyirîler ve Timurlular gibi çeşitli devlet ve hanedanların hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bu çerçevede hazırlanan bibliyografya, söz konusu dönem ve siyasi oluşumlar ekseninde literatürün bütüncül bir şekilde değerlendirilmesini amaçlamaktadır.

İran’ın merkezi ve batısının bir kısmını kapsayan Cibâl bölgesi, İslamiyetten önce “Medlerin yaşadığı yer” anlamına gelen “medya” olarak telaffuz edilmesinin yanı sıra Mâh, Mâd ve Pehle gibi farklı isimlendirmeler de verilmiştir. İbn Nedîm, söz konusu bölgeyi Pehle¹ olarak naklederken, İbn Hurdazbih ise Pehlevilerin ülkesi² tabirini kullanmıştır. Bölgede Nihavend Savaşı’ndan (642) sonra Müslüman hâkimiyeti başlayınca arazinin dağlık olmasından dolayı burası Arapça’da dağlar anlamına gelen “Cibâl” kelimesi ile isimlendirmeye başlandı.³ Sonraki süreçte bölgede Selçuklu hâkimiyetinin başlaması ile Cibâl kelimesiyle birlikte söz konusu bölgenin isimlendirmesinde “*Irak-ı Acem*” tabiri kullanılmaya başlandı. Bölgenin “*Irak-ı Acem*” olarak isimlendirilmesinin temel nedeni; Bölgenin Selçuklu hâkimiyetine girmesiyle birlikte Abbâsî Halifelerinin Selçuklu sultanlarına “*Irakeyn Sultani*” unvanı vermeleridir. Halifenin verdiği bu unvanla söylenen iki Irak’tan biri Aşağı Mezopotamya’da olan Irak, öbürü ise Selçukluların hâkim olduğu Cibâl bölgesi idi. Bu durum sahaya hâkim olamayanların söz konusu bölgeleri coğrafi olarak karıştırma riskini barındırmaktadır. Bu nedenle karışıklığın ortadan kaldırılması amacıyla bölge, Irak-ı Acem olarak isimlendirilmiştir.⁴

Cibâl bölgesinin sınırları hakkında dönemin müellifleri genel olarak birbirleriyle tutarlı bilgiler nakletmişlerdir. İslam coğrafyacılarından Ya’kûbî bölge hakkında bilgi verirken bölgenin; Bağdat’tan başladığını, Azerbaycan, Kazvin, Zencan, Kum, İsfahan, Rey, Taberistan, Cürcân, Sicistan ve Horasan’a doğru olan yerler ile Horasan’a Tibet ve Türkistan yönünden bitişik olan yerler olduğunu nakletmiştir.⁵ İstahrî bölgenin sınırlarını naklederken bölgenin Dinever ve Basra’dan başladığını söyler. Müellife göre Cibâl bölgesinin doğu sınırında Horasan çölü, Fars ve

1 İbn Nedîm, el-Fihrist, çev: Ramazan Şeşen, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 54.

2 İbn Hurdâzbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, çev: Murat Ağarı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 58.

3 Clifford Edmund Bosworth, “Jebâl”, Encyclopaedia Iranica, (New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2008), Vol XIV/617. Okan Küsgün, “Selçuklu Döneminde Cibâl Bölgesinde Bir Şehir: Nihâvend”, II. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İran Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2023), 393.

4 G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, (Cambridge: At the University Press, 1905), 185; Mustafa Aylar, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi” Tarih Alanında Seçme Yazılar- V, Editör: Yunus Emre Kansu, Fusun Kara, (Gaziantep: Özgür Yayınları, 2023) 62.

5 Ya’kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya’kûb, el-Büldân, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002). 71. Ya’kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya’kûb, Ülkeler Kitabı Kitabü’l Buldân, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2021). 59.

Hûzistan bulunur. Batı kısmında Azerbaycan, kuzey kısmında Kazvin ve Rey şehirleri bulunur. Güney kısmında ise Irak ve Hûzistan'ın bulunduğunu nakletmiştir.⁶ İbn Havkal de bölge hakkında bilgi verirken diğer müellifler gibi Cibâl'in doğusunda Horasan çölü, Fars, Hûzistan'ın doğu sınırları olduğunu, batısında Azerbaycan, kuzeyinde Deylem, Rey, Kazvin, güney sınırında da Irak ve Hûzistan'ın bir kısmının olduğunu söyler.⁷ Müellifi bilinmeyen *Hudûdü'l Âlem*'e göre bölgenin doğusunda Pars sınırlarının bir kısmı ve Kerkes çölünün bir kısmı ve Horasan'ın bir kısmı bulunur. Güneyinde Horasan sınırları, batısında Irak ve Azerbaycan sınırlarının bir kısmı, kuzeyinde ise Deylem dağları ile çevrilidir.⁸ 13. Yüzyıl müellifi Yakût el-Hamevi de Cibâl bölgesini İsfahan, Zencan, Kazvin Hemedan, Dinever, Karmisin ve Rey arasında yer alan geniş coğrafya olarak görmüştür.⁹

14. yüzyıl müellifi Ebül-Fidâ bölgenin en önemli şehirleri olarak Hemedan, Dinever, Kum ve İsfahan'ı görmüştür.¹⁰ Bölgede bulunan Kâşân, Nihâvend, Lûr, Kerec ve Burc gibi şehirler de bölgenin sınırları içinde yer alan daha küçük şehirler olarak dikkat çekmiştir. İbn Havkal ve Ya'kûbî diğer müelliflerin aksine Hulvân şehrini de Cibâl bölgesinin sınırları içinde yer aldığını nakletmişlerdir.¹¹

2. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi (literatür taraması) esas alınarak hazırlanmıştır. Araştırmanın temel amacı doğrultusunda, Cibâl Bölgesi'nin Ortaçağ tarihine ilişkin Türkiye'de üretilmiş akademik çalışmalar tespit edilerek sistematik bir biçimde sınıflandırılmıştır. Bu kapsamda veri toplama sürecinde, yazma ve matbu klasik kaynaklar ile modern akademik çalışmalar bir arada değerlendirilmiştir.

Araştırma sürecinde öncelikle İslam coğrafyacıları ve tarihçilerinin kaleme aldığı birincil kaynaklar (coğrafya eserleri, genel tarihler, şehir tarihleri, seyahatnâmeler ve tabakat eserleri) tespit edilmiştir. Ardından bu kaynakları konu edinen veya Cibâl Bölgesi ile doğrudan ilişkili olan modern çalışmalar (kitaplar, lisansüstü tezler ve akademik makaleler) incelenmiştir. Elde edilen veriler, türlerine göre sınıflandırılarak “ana kaynaklar” ve “araştırma eserleri” başlıkları altında sistematik bir tasnife tabi tutulmuştur.

Çalışmada yer verilen eserlerin belirlenmesinde erişilebilirlik, konu ile doğrudan ilişkilik ve akademik nitelik ölçütleri esas alınmıştır. Ayrıca, bibliyografyanın kapsamı “Orta Zaman” olarak ifade edilen dönemle sınırlandırılmış; bu bağlamda Cibâl Bölgesi'nin Müslümanlar tarafından fethinden Timurlular Devleti'nin hâkimiyetinin sona ermesine kadar olan süreç dikkate alınmıştır.

Bu yöntem sayesinde, dağınık hâlde bulunan literatür bir araya getirilerek araştırmacıların kolaylıkla faydalanabileceği bütüncül bir bibliyografik çerçeve oluşturulmuştur.

3. Ana Kaynaklar

Cibâl Bölgesi'nin Orta Zaman'daki tarihî seyrini ortaya koyabilmek, her şeyden evvel

6 İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020), 182.

7 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021), 277.

8 *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İl'l-Magrib*, neşreden: Yusuf el-Hadi, (1423), 151.

9 Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1977), Cilt: II, 99.

10 Ebül-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 324.

11 İbn Havkal, *278. Ya'kûbî, Ülkeler Kitabı Kitabü'l Buldân*, 61.

dönemin birinci elden kaynaklarına müracaat etmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede İslam coğrafyacıları, tarihçileri ve müellifleri tarafından kaleme alınan eserler, bölgenin siyasî, coğrafi ve içtimaî yapısını aydınlatan en önemli malzemeyi teşkil etmektedir. Söz konusu eserler, yalnızca hadiselerin nakliyle yetinmeyip aynı zamanda şehirlerin konumu, yollar, iktisadî faaliyetler, nüfus yapısı ve kültürel unsurlar hakkında tafsilatlı bilgiler ihtiva etmeleri bakımından büyük önem arz etmektedir. Bu yönüyle ana kaynaklar, Cibâl Bölgesi'nin tarihî coğrafyasını ve idarî yapısını anlamada vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır.

Bu başlık altında yer verilen eserler; coğrafya kitapları, genel tarihler, şehir tarihleri, seyahatnâmeler ve tabakat türü çalışmalar olmak üzere muhtelif gruplar hâlinde sınıflandırılmıştır. Her bir eser, müellifinin yaşadığı dönemin ilmî birikimini ve gözlemlerini yansıtmaları bakımından ayrı bir kıymet taşımaktadır. Bu kaynaklar arasında bilhassa coğrafya eserleri, bölgenin sınırları ve şehirleri hakkında daha sistemli bilgiler sunarken; tarih kitapları siyasî gelişmeleri kronolojik bir çerçevede ele almaktadır. Seyahatnâmeler ve tabakat eserleri ise, dönemin sosyal ve kültürel hayatına dair tamamlayıcı mahiyette bilgiler sunarak diğer kaynakları desteklemektedir. Bu suretle, ana kaynakların birlikte değerlendirilmesi, Cibâl Bölgesi'nin çok yönlü bir biçimde ele alınmasına imkân sağlamaktadır.

3.1. Coğrafya Eserleri

İbn Hurdâzbih, (ö. 913), el-Mesâlik ve'l-memâlik, İslam coğrafyacılarının ilk büyük temsilcisi olarak görülen İbn Hurâzbih'in eserinde verdiği bilgiler büyük ölçüde kara ve deniz yolları ile ilgilidir. Abbâsî Halifesi Mu'temid döneminde (256-272/869-885) Cibâl eyaletinde posta müdürlüğü görevini yerine getirdi. Görevinden dolayı bölge hakkında verdiği bilgiler araştırmacılar tarafından daha güvenilir bulunur. Eserinde Cibâl bölgesinin şehirleri ve bunların diğer merkezlere mesafeleri hakkında değerli bilgiler nakletmiştir. Eseri Murat Ağarı tarafında Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹²

Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya'kûb (ö. 897), Kitâbü'l-Büldân, H.3/M.9. yüzyıl müellifi Ya'kûbî'nin yazmış olduğu Kitâbü'l-Büldân eseri Müslümanların yazdığı ilk coğrafya eserlerindedir. Ya'kûbî 891 yılında tamamladığı bu eserde Cibâl bölgesinin sınırları ve burada bulunan şehirler hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. Ya'kûbî, İbn Havkal ile birlikte Hulvân şehrini Cibâl bölgesi sınırları içinde gösteren müelliflerdendir. Bu önemli eser Murat Ağarı tarafında Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹³

İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî (ö. 952 sonrası), Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik, Fars'ın İstahr şehrinde doğan müellif en önemli İslam coğrafyacılarından biri olarak kabul edilir. Yazmış olduğu eserde İslam dünyası ve komşu coğrafyaların özellikleri hakkında bilgiler nakletmiştir. Eserde Cibâl bölgesinin sınırları, yolları, şehirleri, mesafeleri, dağları, iklimi, bölgede yetişen tarım ürünleri gibi çeşitli konular hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Murat Ağarı bu önemli eserin de Türkçe'ye tercümesini yapmıştır.¹⁴

12 İbn Hurdâzbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı. Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999). 20/78-79.

13 Ya'kûbî, Ülkeler Kitabı Kitabü'l Buldân. Murat Ağarı, "Yakûbî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/287-288.

14 İstahrî, Ülkelerin Yolları. Marina Tolmacheva, "İstahrî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/203-205.

Mes'ûdî, Ebü'l Hasen Ali b. Hüseyin (ö. 956), Mürûcü'z-zeheb, İslam dünyasının Herodot'u olarak görülen müellif, İslam coğrafyasının birçok memleketine seyahatler gerçekleştirmiştir. 956 yılında tamamladığı Mürûcü'z-zeheb eserinde Cibâl bölgesi hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. Bölgenin İslamiyet'e geçtiği ilk dönemler hakkında özellikle başvurulması gereken bir eserdir. Mürûcü'z-zeheb, Ahsen Batur tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁵

İbn Havkal, (ö. 978), Şûretü'l-arz, Aslen Nusaybinli olan İbn Havkal, Belh ekolünde yazdığı eserinde Cibâl bölgesi hakkında değerli bilgiler nakletmiştir. Cibâl bölgesinin şehirlerini ve bu şehirlerde halkın yaşantısı, yapılan tarımsal faaliyetler, ticari hayat, bölgenin iklimi gibi çeşitli konular hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu önemli eser Ramazan Şeşen tarafında Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁶

Mukaddesî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 1000 sonrası), Ahsenü't-Takâsim, Kudüs'te doğduğu için Makdisî veya Mukaddesî nisbesiyle bilinen müellif, yaklaşık yirmi yıl boyunca İslam coğrafyasında seyahatler gerçekleştirmiştir. Yazmış olduğu Ahsenü't-Takâsim adlı eseri H.4/M.10. Yüzyılın sonlarında tamamladı. Eserinde Cibâl bölgesinin şehirleri hakkında çok detaylı bilgiler vermiştir. Şehirlerin kuruluşu, coğrafyası, fethi, kültürü gibi pek çok konu hakkında önemli bilgiler nakletmiştir. Bu önemli eser, Ahsen Batur tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁷

İdrisî (ö.1165), Nüzetü'l-müştak fi İhtiraf ed-afak, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî, İdrisi Hanedanlığının kurucusu I. İdris'in soyundan gelmektedir. 1110 yılında Sebte (Ceuta)'da doğan İdrisî, öğrenimini Kurtuba'da tamamlamıştır. Kendisi ağırlıklı olarak coğrafya ve botanik konularında çalışmış olması dönemin biyografi müellifleri tarafından göz ardı edilmesine sebep olduğu iddia edilmiştir. Kendisi İspanya ve Kuzey Afrika'da uzun seyahatlerde bulunmuştur. Sicilya Norman kralları II. Ruggero ve I. Guillaume'un hizmetinde bulunan İdrisî, Palermo'ya yerleşip burada ölmüştür.¹⁸

Nüzetü'l-müştak fi İhtiraf ed-afak, diğer bir adıyla Kitâbu Rucâr (Ruggero) ve el-Kitâbü'r-Rucârî, Sicilya Norman kralı II. Ruggero için yazmış olduğu bu eser, 1154'te tamamlanmıştır. Kitap 7 iklim ve her iklim 10 cüzden oluşturularak kaleme alınmıştır. Eser İbn Havkal, İbn Hurdâzbih, el-Mes'ûdî, Ceyhânî, el-Bağdâdî, el-Müneccim, el-'Uzrî, el-Kîmâkî, el-Kürdî, el-Ya'kûbî, Kudâme el-Basrî, ve Ursiyûs el-Antâkî gibi müellifleri kendine kaynak olarak almıştır. Ayrıca Batlamyus'un coğrafya eserinden de faydalanmıştır. Eser, Ortaçağ Avrupası ve Müslüman coğrafyasından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle bu çalışmanın konusu olan Cibâl bölgesinin el-Cezîre ve el-Cebel topraklarının kapsadığı şehirleri birlikte sırlamaktadır.¹⁹

15 Ebü'l Hasen Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, Mürûc ez-zeheb (Altın Bozkırlar), çev: D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004). Casim Avcı, "Mes'ûdî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/353-355.

16 İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası. Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 2/34-35.

17 Mukaddesî, İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm), çev: D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023). Marina Tolmacheva, "Makdisî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/431-432.

18 Remziye Çelik, "El-İdrisî'nin Nüzhetü'l-Müştak Fî İhtirâkî'l-Âfâk Adlı Eserinde Anadolu Coğrafyası", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12/2 (2026), 300-301.

19 Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-İdrisî, Nüzhetü'l-müştak fî ihtirâkî'l-âfâk (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 2/654-655. Ramazan Şeşen, "İdrisî, Şerîf", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/493-495.

Yâkût el-Hamevî (ö. 1230), Mucemü'l-büldân, Anadolu'da Rum kökenli bir ailede dünyaya gelen müellif, ömrünün uzun bir döneminde ticaretle uğraşarak seyahatler gerçekleştirdi. Moğol istilasına tanık olan Hamevî'nin 615/1218 yılında yazmaya başladığı Mucemü'l-büldân, çok önemli bir coğrafya eseridir. Eserinde Cibâl bölgesindeki şehirlerin ismi, kuruluşları, siyasi tarihleri, ekonomik ve sosyal yönleri, coğrafi özellikleri gibi birçok konuda çok önemli bilgiler nakletmiştir.²⁰

Zekeriyâ Kazvîni, (ö. 1283), Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad, H.7/M.13. yüzyılın önemli müelliflerinden olan Zekeriyâ Kazvîni, eserlerini yazarken kendi deneyimlerinden ziyade döneminde yaygın olan bilgileri ve rivayetleri kaynak olarak kullanmayı tercih etmiştir. Bu bilgileri naklederken de genel olarak İbnü'l-Fakîh, Yâkût el-Hamevî ve Ebû Dülef el Hazrecî gibi müelliflerin eserinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu şekilde yazdığı Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad adlı eserinde Cibâl bölgesi hakkında verdiği bilgiler genellikle İbnü'l-Fakîh ve Yâkût el-Hamevî'nin eserlerine dayanmaktadır. Bu müellifler gibi Cibâl bölgesi hakkında detaylı bilgiler nakletmiştir.²¹

Şeyhürrabve Dimaşkî (ö. 1327), Nuḥbetü'd-dehr fi'acâ'ibi'l-ber ve'l-baḥr, Birçok ilim dalıyla ilgilenen Dimaşkî, kozmografya ve coğrafya alanında yazdığı Nuḥbetü'd-dehr fi'acâ'ibi'l-ber ve'l-baḥr en önemli eseridir. Dokuz kısım ve yetmiş beş bölümden oluşan eserinde Cibâl bölgesi hakkında da bilgiler vermiştir. Bölgenin isimlendirilmesi ve şehirleri hakkında önemli bilgiler nakletmiştir.²²

Müstevfî-i Kazvîni, (ö. 1350 sonrası), Nüzhet el-Kulûb, Hamdullah Kazvîni tarafından yazılan coğrafya, kozmografya ve antropoloji alanlarında bilgiler veren bir eserdir. Müellif eserinde Cibâl bölgesin ekonomik durumu, coğrafyası, şehirleri, dağları, yolları, önemli su kaynakları ve madenleri gibi birçok konuda kıymetli bilgiler nakletmiştir. Eserin Farsça ve G. Le Strange tarafından yapılan İngilizce neşrinden araştırmacılar istifade edebilir.²³

3.2. Genel Tarihler

Orta zamanlarda vakayiname veya genel tarih kategorisinde sadece Müslümanlar değil gayrimüslim müellifler tarafından da eserler kaleme alınmıştır. Bundan dolayı bu başlık altında Müslüman olmayan fakat çalışma konusuyla ilgili olan dönemin müellif ve kaynaklarına da yer verilmiştir.

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd (ö. 895), el-Ahbârü't-tivâl, H.3/M.9. yüzyılın sonlarında Cibâl bölgesinde bulunan Dinever nahiyesinde dünyaya gelen müellif gençliği boyunca uzun seyahatler gerçekleştirdi. Eseri İran merkezli genel bir tarih kitabıdır. Doğmuş olduğu Cibâl

-
- 20 Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-büldân (Beyrut: Dâru Sadır, 1977), Cilt: I-V. Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/288-291.
- 21 Ebu Yahya Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud Kazvîni, Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad, (Beyrut: Daru Sadır, 1373). Cevat İzgi, "Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/160.
- 22 Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed ed-Dimaşkî, Cosmographie, Haz. M. A. F. Mehren, (Saint Petersburg: 1866). Sadettin Ökten, "Dimaşkî, Şeyhürrabve", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/273-274.
- 23 Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni, Nüzhet el-Kulûb, Tashih: G. Le Strange, (London-Leiden: 1919). Abdülkerim Özaydın, "Hamdullâh el-Müstevfî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/454-455.

bölgesinin şehirleri hakkında önemli bilgiler nakletmiştir. Eser Z. Akman ve H. Z. Aytemür tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁴

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 923), Târih el-rusûl ve'l-mülûk, Yaşadığı zamanın en önemli tarihçilerinden olan Taberî, eserini yaradılıştan başlatarak 915 yılına kadarki tarihi hadiseleri yazmıştır. "Taberî tarihi" olarak da bilinen Târih el-rusûl ve'l-mülûk, Cibâl bölgesinin Müslümanlar tarafından fethi gibi konularda önemli bilgiler nakletmiştir. Bu önemli eser Faruk Gürtunca tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁵

İbn Miskeveyh, (ö. 1030), Tecâribü'l-Ümem, Cibâl bölgesinde Rey şehrinde doğduğu düşünülen müellif, henüz genç sayılabilecek yaşlardayken bölgenin hâkimi Büveyhî devleti vezirlerinin dikkatini çekmiştir. Büveyhîlere uzun bir süre hizmet veren İbn Miskeveyh, görevi itibarıyla Büveyhîler ve Cibâl bölgesi hakkında verdiği bilgiler çok kıymetlidir. Bu önemli eser Kıvameddin Burslan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁶

Râvendî, Ebû Bekir Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân (ö. 1207 sonrası), Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, Ulema bir aileden gelen müellif Kâşân'a bağlı Râvend kasabasında doğduğu için Râvendî nisbesiyle bilinir. 1202-1203 yılında yazmaya başladığı eserini Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e sunmuştur. Eseri Selçukluların tarih sahnesine çıkışıyla başlayıp son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un ölümüyle bitmektedir. Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluların Cibâl bölgesindeki hâkimiyetleri hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Ahmed Ateş bu eseri Türkçe'ye tercümesini gerçekleştirmiştir.²⁷

İbnü'l-Esîr, (ö. 1233), el-Kâmil fi't-târîh, Babasının desteğiyle genç yaşlardan itibaren kendini ilme adayan müellif, tarih, hadis, siyer ve edebiyat gibi birçok alanda eğitim gördü. En güvenilir tarihçilerden biri olarak görülen İbnü'l-Esîr, sade ve güzel bir üslupla yazdığı eseri ortaçağ tarihi ile ilgilenen her araştırmacı için önemli bir kaynaktır. Müellif Cibâl bölgesi hakkında da çok önemli bilgiler nakletmiştir. Bu değerli eserin Türkçe tercümesi mevcuttur.²⁸

Bündârî, Ebû İbrâhîm Kıvâmüddîn el-Feth b. Alî b. Muhammed (ö. 1245), Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usra, Cibâl bölgesi şehirlerinden İsfahan'da doğan müellif daha sonra Dimaşk'a giderek Eyyübilerin hizmetinde çalışmıştır. Eseri özellikle Irak Selçuklu tarihi için çok önemli bir kaynaktır. Bu devletin Cibâl bölgesindeki siyasi faaliyetleri hakkında önemli bilgiler verir.

-
- 24 Ebû Hanîfe Ahmed b. Davûd b. Venend ed-Dîneverî, el-Ahbârü't-tivâl, çev: Z. Akman, H. Z. Aytemür, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017). Muhammed Hamîdullah, "Dîneverî, Ebû Hanîfe", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/356-358.
- 25 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Tarih-i Taberî, çev: M. Faruk Gürtunca, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007), Cilt: I-III. Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/314-318.
- 26 İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, çev. Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul, (Ankara: TTK Yayınları 2016). Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/201-208.
- 27 Râvendî, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, çev: Ahmed Ateş, (Ankara: TTK Yayınları, Cilt: I-II, 2020). Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/471-472.
- 28 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târîh, İslâm Târîhi, çev. Ahmet Ağırakça, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), Cilt: I-XII. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/26-27.

Eser Kıvameddin Burslan tarafından Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁹

Sibt İbnü'l Cevzî, (ö. 1256), Mir'âtü'z-zamân Fî Târîhi'l-Âyân, Dedesi el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem adlı eserin yazarı olan İbnü'l Cevzi'dir. İyi bir eğitim alan müellif, yazdığı eserinde yaradılıştan başlatayak ölüm tarihi olan 1259 yılına kadarki olayları nakletmiştir. Kırk ciltten oluşan eser Selçuklu tarihi için çok önemli bir kaynaktır. Selçukluların Cibâl bölgesindeki faaliyetleri açısından başvurulması gereken kaynaklardandır. Eserin Selçuklular ile ilgili kısımları Ali Sevim tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³⁰

Cûzcânî, Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed (ö. 1266 sonrası), Tabakât-ı Nâsırî, Âlimler-kâtipler ailesinden olan müellifin çocukluğu hükümdarların saraylarında geçti. Müderris ve başkadı olarak görev yapan Cûzcânî'nin Farsça yazdığı Tabakât-ı Nâsırî, genel bir İslam tarihidir. Eser, Cibâl bölgesinin siyasi tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Erkan Göksu tarafından Gazneli, Selçuklu ve Hârizmşahlar ile ilgili kısım,³¹ Mustafa Uyar tarafından da Moğol istilasına dair kısımların Türkçe'ye tercümesi yapılmıştır.³²

Atâ Melik Cüveynî, (ö. 1283), Tarih-i Cihangüşa, Köklü bir aileden gelen ve bu sayede iyi bir eğitim alan müellif henüz genç yaşta Moğolların hizmetine girdi. Hülâgû'nun yanında seferlere de katılan Cüveynî, görevinden kaynaklı olaylara bizzat şahit olduğu için yazdığı eser çok kıymetlidir. Moğolların Cibâl bölgesi hâkimiyeti hakkında önemli bilgiler vermiştir. Mürsel Öztürk bu eserin Türkçe'ye tercümesini yapmıştır.³³

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius (ö. 1286), Abu'l-Farac Tarihi, Malatya'da dünyaya gelen müellifin Ebü'l-Ferec künyesiyle tanınmasının nedeni bilinmemektedir. Anadolu'da Moğol istilası başlayınca ailesi ile birlikte önce Antakya'ya sonra da Trablusşam'a giden Ebü'l-Ferec, burada iyi bir eğitim aldı. Bağdat seferi sırasında İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun huzuruna çıkarak teveccühünü kazandı. Süryanice yazdığı eserinde Cibâl bölgesinin siyasi tarihi açısından önemli bilgiler mevcuttur. Bu önemli eser Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³⁴

-
- 29 Bûndârî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, çev. Kıvameddin Burslan, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943). Abdülkerim Özeydin, "Bûndârî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/489-490.
- 30 Sibt İbnü'l Cevzî, Mir'âtü'z-zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2011). Ali Sevim, "Sibt İbnü'l Cevzî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/87-88.
- 31 Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar), çev: Erkan Göksu, (Ankara: TTK Yayınları, 2020). A.S. Bazmee Ansari, "Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/98-99.
- 32 Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar), çev: Mustafa Uyar, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016).
- 33 Atâ Melik Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), Cilt: I-II. Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik ", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/140-141.
- 34 Ebü'l-Ferec Gregory, Abu'l-Farac Tarihi, Cilt: I-II, çev: Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945). Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-İbrî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/92-94.

Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî (ö. 1319), Cami'ü't-Tevârîh, Yahudi bir ailede dünyaya gelen Reşîdüddîn, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Cibâl bölgesinin Hemedan şehrinde doğmuştur. İlhanlı sarayında ilk olarak hekim sonra da vezir olarak hizmet vermiştir. Eseri modern anlamda ilk dünya tarihi olarak görülür. Cami'ü't-Tevârîh, birçok devlet ve şehir tarihi için önemli olduğu gibi Cibâl bölgesi için de kıymetli bilgiler ihtiva eder. Selçuklular kısmı Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından Türkçe'ye çevrilirken,³⁵ İlhanlılar kısmı İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour, tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir³⁶

Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed (ö. 1498), Ravzatü's-safâ, Belh'te doğduğu düşünülen müellif, Timur döneminin en önemli tarihçilerindendir. Mîrhând, Ali Şîr Nevâî'nin desteğiyle eserini yazıp eserini tamamladıktan sonra ona ithaf etmiştir. Yedi ciltten oluşan eseri Türk-İslam tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır. Cibâl bölgesine hâkim olan devletler ve buradaki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler nakletmiştir. Erkan Göksu, Selçuklular kısmını³⁷ Türkçeye çevirirken Mürsel Öztürk, eserin 1. cildinin tercümesini yapmıştır.³⁸

Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed (ö. 1535-1536), Habîbü's-siyer, Mîrhând'ın torunu olan müellif, dedesi ve Ali Şîr Nevâî'nin desteğiyle iyi bir eğitim alıp zengin bir kütüphaneden yararlanma imkânı bulmuştur. Habîbü's-siyer ve Düstûrü'l-vüzerâ onun en önemli eserlerindendir. Üç cilt olarak yazılmış olan Habîbü's-siyer, Cibâl bölgesine hâkim olan devletler hakkında mühim bilgiler vermektedir. Eserin Selçuklular ile ilgili bölümleri Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.³⁹ Düstûrü'l-vüzerâ adlı eserinde de geçmişten kendi zamanına kadar gelen önemli vezirlerin hayatlarını konu edinmiştir. Bu eserin Türkçe'ye tercümesini Fatih Bostancı gerçekleştirmiştir.⁴⁰

3.3. Şehir Tarihleri ve Seyahatnâmeler

Hasan b. Muhammed b. Hasan Kummî, (ö. 903), Tarih-i Kum, Kum şehrinin kuruluşundan H.4/M.10. yüzyıla kadar olan tarihinin nakledildiği eser, Kum ve Kâşân şehirlerinin tarihi için çok önemlidir. Şehrin belirtilen zaman dilimi içerisindeki siyasi tarihi ve sosyo-ekonomik durumu konu edinmiştir. Kum ve Kâşân şehirlerinin tarihini araştırmak isteyenlerin başvurması gereken önemli kaynaklardandır.⁴¹

-
- 35 Reşîdüddîn Fazlullâh, Câmî'ü't-Tevârîh (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk), çev: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2018). Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/19-21.
- 36 Reşîdüddîn Fazlullâh, Câmî'ü't-Tevârîh (İlhanlılar Kısmı), çev: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013).
- 37 Mîrhând, Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye, çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015). İsmail Aka, "Mîrhând", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/156-157.
- 38 Mîrhând, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019).
- 39 Ahu Deniz, Hâbibü's Siyer Adlı Eserin Selçuklular ile İlgili Kısmının Çeviri ve Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi: Ankara, 2016).
- 40 Hândmîr, Düstûrü'l-Vüzerâ, çev: Fatih Bostancı, (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2025). *İsmail Aka*, "Hândmîr", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/550-552.
- 41 Hasan b. Muhammed b. Hasan Kummî, Kitab-ı Tarih-i Kum, Farsçaya çev: Hasan b. Ali Kummî, nşr. Seyyid Celâleddîn Tehrânî, (Tahran: İntişârat-ı Tûs, H.1361/M.1942). Ahmet Özel, "Kummî, Muhammed

Nâsır-ı Hüsrev, (ö. 1073'ten sonra), *Sefernâme*, Bazı tarih ve tezkire kitaplarımda "Alevi" nisbesiyle anılan müellif yirmili yaşlarında Gazneli Sultan Mahmud ve ardından da oğlu Sultan Mesud'un yanında kâtip olarak görev aldı. Yazmış olduğu *Sefernâme* seyahatnâme türünün en güzel örneklerinden biri olarak görülür. Cibâl bölgesini de ziyaret eden müellifin verdiği bilgiler bu açıdan çok değerlidir.⁴²

Ebü'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfiî el-Kazvîni, (ö. 1226), *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, Kazvin'de doğan müellif özellikle fıkıh alanındaki çalışmalarıyla ün kazanmıştır. *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn* adlı eseri ise doğduğu şehir olan Kazvin'in tarihini konu alan bir eserdir. Şehrin kuruluşu, isimlendirmesi, fethi, coğrafyası gibi konulara bu eserde yer verilmiştir. Muhtevası ile Kazvin tarihi için çok önemli bir kaynaktır.⁴³

Ruy González de Clavijo, *Seyahatnâmesi*. İspanya kralı tarafından Timurlulara gönderilmiş olan Clavijo, 1403-1406 tarihleri arasında gerçekleşen diplomatik seyahati sırasında daha önce Cibâl olarak tarif edilen bölgede yer alan birçok İran (Sultaniyye, Tebriz, Meşhed, Rey, Nişabur) şehirlerden geçerek bu kentler hakkında önemli bilgileri çalışmasında yer vermiştir. Ayrıca eserde Timurluların sosyal, ekonomik, idari ve kültürel yönlerine ait birçok bilgi yer almaktadır. Eser Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁴

3.4. Tabakat Eserleri

Mâferuhî, Mufaddal b. Sa'd b. el-Hüseyn el-İsfahanî, (ö. 1092), *Kitabü Mehâsini İsfahan*, Cibâl bölgesi şehirlerinden İsfahan için çok önemli bir kaynaktır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın çağdaşı olan müellif, yazdığı eserinde İsfahan'ın tarihi ve şehirde yapılan imar faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermiştir.⁴⁵

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr (ö. 1166), *el-Ensâb*, Merv'de doğan müellif yirmi üç yaşından sonra uzun süre boyunca devam edeceği ilmi seyahatlere çıktı. Bu seyahatlerde yüzden fazla merkezi ziyaret ettiği ve binlerce âlimle tanıştığı rivayet edilir. Yazmış olduğu *el-Ensâb* eserinde âlimleri nisbelerine göre alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Her bir âlim hakkında biyografik notlarla bilgi vermiştir. Eserinde Cibâl bölgesinde faaliyette bulunmuş kişiler hakkında verdiği bilgiler bölge tarihi açısından önemlidir.⁴⁶

İbn Hallikân, (ö. 1283), *Vefeyâtü'l-a'yân*, Erbil'de dünyaya gelen müellif, Dimaşk'ta kadılık görevinde bulundu. Eseri İslamiyet'in doğuşundan itibaren kendi zamanına kadar her hangi bir alanda şöhret sahibi olmuş kadın ve erkek sekiz yüzden fazla kişinin biyografisini kapsar. Söz

b. Hasan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/371-372.

42 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername-i Nâsır Hüsrev*, (Tahran: İntişarat-ı Zevâre, 1381hş.). Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/395-397.

43 Abdülkerîm b. Muhammed Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, (Beyrut: Dâru'l Kitâbü'l İlmiyye, 1987). Bilal Aybakan, "Râfiî, Abdülkerîm b. Muhammed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/394-396.

44 Ruy González de Clavijo, *Timur Devrinde Kadıs'ten Semerkant'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018).

45 Mâferuhî, *Kitabü Mehâsini İsfahan*, nşr. Seyyid Celâlu'd-dîn Hüseyinî, (Tahran: 1312/1933).

46 Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemanî, (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1962). Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/461-462.

ettiği isimler arasında Cibâl bölgesinde yaşamış ve burada faaliyette bulunmuş kimseler de olduğu için eseri bölge tarihi açısından önemlidir. Eser doktora tezi olarak çalışılmış Türkçe'ye tercümesi yapılmıştır.⁴⁷

Emîn-i Ahmed-i Râzî (ö. 1594'ten sonra), Heft İklîm, Rey şehrinde doğan müellif eserini yedi coğrafi bölgeye göre düzenleyerek yedi bölüme ayırmış ve Cibâl bölgesini dördüncü iklimde yer vermiştir. Eserinde âlimler, şairler, emir ve hükümdarların hayatlarına yer vermiş ve Cibâl bölgesindeki şehirlerin kuruluşu, iklimi ve isimlendirmesi gibi çeşitli konular hakkında bilgi vermiştir.⁴⁸

4. Araştırma Eserler

4.1. Kitaplar

Ak, Ahmet, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Ankara: Yayınevi Yayınları, 2009.

Altungök, Ahmet, *Eski İran'da Din ve Toplum (M.S. 226-652)*, İstanbul: Hikmet Yayınları, 2014.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.

Bosworth, Clifford Edmund, *Doğustan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi (Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy kütüğü El Kitabı)*, çev: Hande Canlı, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi -Pers İmparatorluğundan Günümüze-*, çev: Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016.

Gibb, Hamilton A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev: Kadir Durak-Atilla Özkök-Hayrettin Yücesoy-Kenan Dönmez, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev: Halil İnalçık, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Hemedanî, Ayetullah Sabri, *Tarih-i Mufasssal-ı Hemedan*, Kum: Müessesesi-i Ferhengi, İntişârât-ı Şâkir, 1382HŞ, Cilt: I-III.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

Kewaan, Me'mun, *İran Yahudileri*, çev: Şahin Bal, İstanbul: Mana Yayınları, 2017.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (II. Cilt İkinci İmparatorluk Devri)*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.

47 Mahmut Recep Keleş, Ortaçağ Kültür Tarihi Kaynağı Olarak İbn Hallikan'ın Vefayatü'l-A'yân Adlı Eseri, (Doktora Tezi), (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2015). Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/17-19.

48 er-Râzî, Emîn Ahmed, Heft İklîm, tsh. Cevâd Fazil, (Tahran: Ketâbfuruşi-yi Ali Ekber İlmî ve Ketâbfuruşi-yi Edebiyye, 1340). Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), 363. M. Nazif Şahinoğlu, "Emîn-i Ahmed-i Râzî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/114.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2023.

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Tatar Yayınları, 2002.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2001.

Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Sevim, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev: Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.

Taşkıran, Hasan, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

Taşkıran, Hasan, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, Ankara: Gece Kitaplığı 2016.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.

Zehabi, Muhammed Taki, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.

4.2. Lisansüstü Tezler

Coşkun, Zeynep Zehra, *Selçuklular Döneminde Kazvin*, Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Çetin, Seyfettin, *Hasanveyhi Kürt Emirliği (961-1015)*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.

Esmailı, Kobra, *Rey Şehrinin Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçukluların*

Sonuna Kadar), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.

Fragner, Bert, *Geschichte der Stadt Hamadân und ihrer Umgebung in den ersten sechs Jahrhunderten nach der Hiğra (Von Der Eroberung Durch Die Araber Bis Zum Untergang Der Iraq-Selcuken)*, Wien: Universitat Wien, , PhD Thesis, 1972.

Güneş, İbrahim, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)*, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

Haykıran, Kemal Ramazan, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.

Kardaş, Cihat, *İslâm fetihlerinden Büveyhîlere kadar Cibâl Bölgesi*, Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

Kayhan, Hüseyin, *Sultan Mahmud Devri Irak Selçukluları Tarihi (1119-1131)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Kayhan, Hüseyin, *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi (529-547/1134-1152)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.

Korkmaz, Faruk, *Fethinden Büveyhîler'e kadar Hemedan Şehri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Küsgün, Okan, *Selçuklu Döneminde Cibâl*, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2025.

Muratoğlu, Seda, *Selçuklu Hâkimiyetinde Etnik Unsurlar*, Ordu: Ordu Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.

Özdemir, Tuğçe, *Antikçağlardan Ortaçağlara kadar Hemedân*, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023

Turan, Nurullah, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Tüfenk, Hilal, *Fethinden Büveyhilere Kadar Kazvin Tarihi (24-323/ 644-934)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Yazar, Nurullah, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.

Yüksel, Tuba, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

4.3. Makale ve Ansiklopedik Maddeler

Algar, Hamid, "Ahmet Teküder", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2/139, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

Alıç, Samet-Seyithanoğlu, Ömer Faruk, "Berçemoğullarının Batı İran'daki Siyasi ve Askerî Rolü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum: (2021), 241-264.

Alper, Ömer Mahir, "İbn Sînâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 20/319-322, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Altıkulaç, Tayyar, “Ebü’l-Alâ el-Hemedânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 10/286-287, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Ayan, Ergin, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Dağılma Sürecinde Batı İran’daki Yıva Boyu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 17, (Bahar 2011), 282-296.

Ayan, Ergin, “İrak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya: Cilt: 10, Sayı: 1, (2008), 151-165.

Aylar, Mustafa, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi” *Tarih Alanında Seçme Yazılar- V*, Editör: Yunus Emre Kansu, Füsun Kara, Gaziantep: Özgür Yayınları, (2023), 61-78.

Azkai, Parviz, “Hamadan History, Islamic Period”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol XI/608-612, New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2003.

Azkai, Parviz, “Hamadan i. Geography”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol XI/ 595-599, New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2018.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Belleten*, C. 65, Sayı: 242, Ankara: (1997) 75-160.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten*, C. 61, Sayı: 232, Ankara: (1997), 519-596.

Bala, Mirza, “Hemedan”, *MEB İslam Ansiklopedisi*. 5/1/420-426, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, 1997.

Barthold, W, “Ray and Hamadan”, *An Historical Geography of Iran*, translated by: Svat Soucek, edited by: C. E. Bosworth, 121-132, New Jersey: Published by Princeton University Press, Chapter: VII.

Barthold, W., “Abaka”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 1/ 4, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.

Biçer, Bekir, “İslâm Coğrafyacıların Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl-13. Yüzyıl)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: XVII, (Mart 2014), 165-187.

Bilgin, Orhan, “Fahreddîn-i Irâkî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 12/84-86, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Bosworth, Clifford Edmund, “Jebâl”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol XIV, 617-618, New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2008.

Çelik, Burak, “Cebe ve Sübeğeteş Noyanların Faaliyetleri (1219-1224)”, 16. *Uluslararası Güncel Araştırmalarla Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metinleri*, Editörler: Ömer Bozkurt-Hatem Fahd Hno-Asad Layek, 722-734, Cilt:3, Rize: Recent Academic Studies, 2022.

Çetin, Osman, “İmâdüdevle”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 22/173-174, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Dayı, Özkan, “13. Yüzyıl İran’ında Tasavvufi Ekoller ve Hângâhlar”, *Ekoller ve Kurumlar –Din Bilimleri-*, editörler: M. Nesim Doru-Kamuran Gökdağ, 173-190, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2022.

Dayı, Özkan, “İlhanlı Döneminde Önemli Bir Tıp Merkezi: Dâru’ş-şifâ-yi Reb’i Reşîdî”,

Tarihin Peşinde –Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-, Sayı: 25, Yıl: (2021), 367-384.

Dayı, Özkan, “İlhanlı Tarihinde Önemli Bir Vakıf Bânîsi: Vezir Reîduddîn Fazlullah Hemedânî”, *Vakıf ve Sosyal Kalkınma*, editör: Aydın Kudat, 219-229, Bursa: İLSAM İlahiyat İlimleri Araştırma Merkezi, 2021.

Dayı, Özkan, “Moğol İran’ında Tarım (1231-1339)”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Aralık 2020), 380-391.

Dıraman, Harun, “İlhanlı Devleti Veziri Reşîdüddîn Fazlullah Hemedani (1248-1318)’nin Tarım Bilimleri Tarihi Açısından Önemi”, *Sosyoloji Dergisi*, Dizi: 3, Sayı: 15, (2007/2), 101-116.

Durmuşoğlu, Kurban, “İlhanlı Ordusunun Stratejik Üssü: Hemadân’ın Askerî Önemi”, *Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi*, (2025), 139-156.

Erkan, Mustafa, “Hüsrev ve **Şîrin**”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 19/53-55, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Frye, R. N.- Bosworth, C. E., “Hamadan”, *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. E. Bosworth, Leiden: Brill, (2007), 151-153.

Genç, Salih- Doğanbaş, Muzaffer–Taş, Berk Cem, “Baba Tahir-i Uryan ve Kümbeti” *Edeb Erkan*, Sayı: 2, (2022), 81-92.

Genç, Süleyman, “Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir: Sayı: 31, (2010), 9-48.

Gençtürk, Cihan, “Taberistân ve Cibâl **Bölgesinde Hüküm Süren Ziyârîler**’in Kuruluş Süreci”. *Turkish Studies* 19/1 (2024), 371-380.

Gençtürk, Cihan, “Kâkûyîler ve Alaüddeve Dönemi (1007-1041)”, *History Studies International Journal of History*, Volume: 14, Issue: 2, (2022), 314-334.

Güner, Ahmet, “Kâkûyîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 24/219-221, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Güner, Ahmet, “Merdavic b. Ziyâr” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 29/178-179, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Güneş, İbrahim, “El-Cibâl Bölgesinin Selçuklu Hâkimiyetine Girişi”, *II. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İran Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, (2023), 182-210.

Gürbüz, Osman, “Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh’ın Hârizmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, *İstem*, Yıl: 9, Sayı: 18, (2011), 181-196.

Hoyi, Abbas Zeryab-ı, “İlhanlı Sarayında Mezheplerin Mücadelesi”, *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, çev: Osman Gazi Özgüdenli, Yıl: 1, Sayı: 2, (Temmuz 2022), 128-133.

Huart, Cl., “Kâkûyîler”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 6/108-109, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklular”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 10/ 353-416. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Kayhan, Hüseyin, “Irak Selçukluları’nda Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dinî Yapı Hakkında”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırma Dergisi*, Sayı: IV/2, (Aralık 2018), 1-14.

Kayhan, Hüseyin, “Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan’ın Durumu”, *Belleten*, C. LXXI, Sayı: 262, Ankara, (2007), 891-908.

Keklik, Nihat, “Türk İslâm Filozofu İbn Sînâ (980-1037) Hayatı ve Eserleri”, *Felsefe Arkivi*, Sayı: 22-23, (1981), 1-53.

Küsgün, Okan, “Selçuklu Döneminde Cibâl Bölgesinde Bir Şehir: Nihâvend”, *II. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İran Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, (2023), 390-406.

Merçil, Erdoğan, “Büveyhîler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 6/496-497 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Minorsky, V., “Baba Tahir Uryan”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 2/166-170, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1999.

Muratoğlu, Seda, “Selçuklular Döneminde Cibâl Bölgesinin Etnik Yapısı”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:13, Sayı: 55, (Ocak 2024), 218-234.

Nasırabadı, Gülseren Azar, “Büyük Selçuklular Döneminde Hemedan’ın Siyasi Tarihi”, *USAD*, (Bahar 2020), 209-236.

Nasırabadı, Gülseren Azar, “Hemedan: “Tarih kadar Eski Şehir” *Ortaçağ Türk İslam Şehirleri II*, Editör: Erkan Göksu, 115-144, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023.

Orkin, Şeyhmus, “Fahruddîn-i ‘Irâkî’nin Hayatı ve Eserleri”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 2, (2020), 136-144.

Öge, Ali, “Ebu’l-Alâ el-Hemedânî ve “Kıra’âtu Ebî Hanîfeti’n-Nûman” İsimli Risalesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 36, (2013), 7-30.

Özaydın, Abdülkerim, “Argun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 3/355-357, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Özaydın, Abdülkerim, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 27/371-372, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 35/19-21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Piyadeoğlu, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul: C. 23/ (Güz 2013), 117-143.

Rüstemov, Ramil, “Zencan ve Hemedan Bölgelerinin Arkeolojik Kültürü Üzerine Bazı Görüşler”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Hazırlayanlar: Semiha Nurdan-Muhammed Özler, 1. Cilt, 345-368, Ankara: 1-5 Ekim 2018.

Sağlık, Hacı, “Kalenderî Bir Sûfî Olarak Baba Tâhirê Uryân”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı:2, Mayıs: (2018), 708-723.

Sarshar, Houman, “Hamadan viii. Jewish Community”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XI/623-627, New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2018.

Sayın, Esengül Uzunoğlu, “Fahreddîn-i Irâkî Divanı’nda Kozmik Unsurlar”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 3 (28), (Ağustos 2020) 689-707.

Seccâdî, Sâdık, “Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 17/188-189, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Serinsu, Ahmet Nedim, “Dülefiler” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 10/21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Serinsu, Ahmet Nedim, “Ebû Dülef el-İclî” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 10/123, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Sümer, Faruk, “Abaka”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1/8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Sümer, Faruk, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed –i Calâyir”, *Belleten*, Cilt: 53, Sayı: 206, (Nisan 1989), 175-198.

Sümer, Faruk, “Kızılarşan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 25/543-544, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Sümer, Faruk, “Mesud b. M. Tapar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 29/349-351, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 36/365-371, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Sümer, Faruk, “Tuğrul II”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 41/342-344, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Taneri, Aydın, “Hârizmşahlar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 16/228-231, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Terzioğlu, Arslan, “İbni Sînâ’nın Hekimliği ve Tabâbetin Gelişmesine Etkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, 5/ 645-661, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Togan, Zeki Velidi, “Reşîdüddîn Tabîb”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 9/705-712, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Tosun, Necdet, “Yûsuf el-Hemedânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44/12-13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Uğur, Mücteba, “Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9/266, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Uğur, Mücteba, “Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9/266. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Uludağ, Süleyman- Bayburtlugil, Nurettin, “Aynülkudât el-Hemedânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 4/280-282, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Uryân, Baba Tâhir-i, *Dubeytiler, çev: Ahmet Yeşil, Ankara: Hece Yayınları, 2018.*

Yazıcı, Tahsin, “Baba Tâhir-i Uryân”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 4/370-371, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Yazıcı, Tahsin, “Hemedan”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 17/183-185, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.

Yuvalı, Abdülkadir, “Gâzân Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 13/429-431, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Yuvalı, Abdülkadir, “Geyhatu Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 14/44-45, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlılar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 22/102-105, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

5. Sonuç / Öneriler

Bu çalışmada, Orta Zaman’da Cibâl Bölgesi üzerine Türkiye’de kaleme alınmış eserler bir araya getirilerek sistemli bir bibliyografya oluşturulmuştur. Yapılan inceleme neticesinde, bölgenin tarih boyunca birçok devlet ve hanedanın hâkimiyetine sahne olması sebebiyle zengin bir tarihî birikime sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte, bu zenginliğe rağmen, söz konusu birikimin araştırmalar içerisinde dağınık bir hâlde bulunduğu ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınmadığı anlaşılmaktadır.

Bibliyografyada yer verilen ana kaynaklar, bilhassa İslam coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserleri, Cibâl Bölgesi’nin sınırları, şehirleri, iktisadî ve içtimaî yapısı hakkında tafsilatlı bilgiler sunmaktadır. Bu eserler, bölge tarihinin aydınlatılmasında temel müracaat kaynakları olma hüviyetini korumaktadır. Bunun yanında, modern dönemde kaleme alınan araştırmaların büyük ölçüde bu klasik kaynaklara istinat ettiği, ancak muhtelif sahalarda derinleşmiş araştırmaların henüz istenilen seviyeye ulaşmadığı düşünülmektedir.

Çalışmaların mahiyetine bakıldığında, daha ziyade siyasî hadiseler ve hâkimiyet mücadeleleri üzerinde yoğunlaştığı; buna mukabil, bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısına dair araştırmaların sınırlı kaldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca, mevcut çalışmaların çoğunlukla belirli şehirler yahut belirli devirler etrafında şekillendiği, Cibâl Bölgesi’nin bütününe kuşatan çalışmaların ise nadir olduğu anlaşılmaktadır.

Hazırlanan bu bibliyografya denemesi, bir taraftan mevcut literatürü derli toplu bir hâlde araştırmacıların istifadesine sunmakta, diğer taraftan da hangi sahalarda eksiklik bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu yönüyle, tekrar mahiyetindeki çalışmaların önüne geçilmesine ve daha özgün araştırmaların ortaya konulmasına zemin hazırlayacağı düşünülmektedir.

Netice itibariyle, Cibâl Bölgesi üzerine yapılacak araştırmalarda, yalnızca siyasî tarih ile yetinilmeyip bölgenin sosyal ve ekonomik alanlarına da önem verilmelidir. Bununla birlikte, farklı kaynak gruplarının birlikte değerlendirilmesi ve mukayeseli araştırmaların artırılması, bölge tarihinin daha açık bir şekilde ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır. Bu çalışma ile ortaya konulan bibliyografyanın, ileride yapılacak bilimsel araştırmalar için önemli bir müracaat zemini teşkil edeceği düşünülmektedir.

6. Kaynakça

Ağarı, Murat, “Yakûbî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43/287-288, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Ahmad, Sayyid Maqbul, “İbn Hurdâzbih”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 20/78-79, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Aka, İsmail, “Hândmîr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 15/550-552, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Aka, İsmail, “Mîrhând”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30/156-157, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Ansari, A.S. Bazmee, “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 8/98-99, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Avcı, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/288-291, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aybakan, Bilal, “Râfîî, Abdülkerîm b. Muhammed”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 34/394-396, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Aylar, Mustafa, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılara Göre Cibâl Bölgesi” *Tarih Alanında Seçme Yazılar- V*, Editör. Yunus Emre Kansu, Füsun Kara, Gaziantep: Özgür Yayınları, (2023), 61-78.

Azamat, Nihat, “Nâsır-ı Hüsrev”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 32/395-397, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Bayrakdar, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 20/201-208, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Bilgin, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 8/140-141, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Bosworth, Clifford Edmund, “Jebâl”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol XIV, 617-618, New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2008.

Casim Avcı, “Mes’ûdî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 29/353-355, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Clavijo, Ruy González, *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkant’a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Çelik, Remziye, “El-İdrîsî’nin Nüzhetü’l-Müştâk Fî İhtirâkı’l-Âfâk Adlı Eserinde Anadolu Coğrafyası”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2026), 298-314.

Ebül-Fidâ, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası*, çev: Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.

Efendioğlu, Mehmet, “Sem’ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 36/461-462, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Fayda, Mustafa, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 39/314-318, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Hamîdullah, Muhammed, “Dîneverî, Ebû Hanîfe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9/356-358. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İl'l-Magrib, çev: Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.

İbn Nedîm, *el-Fihrist*, çev: Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

İdrîsî Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *Nüzhetü'l-müştâk fi ihtirâki'l-âfâk*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.

İstahrî, *Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020.

İzgi, Cevat, “Kazvînî, Zekeriyya b. Muhammed”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 25/160. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Keleş, Mahmut Recep, *Ortaçağ Kültür Tarihi Kaynağı Olarak İbn Hallikan'ın Vefayâtü'l-A'yân Adlı Eseri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.

Küsgün, Okan, “Selçuklu Döneminde Cibâl Bölgesinde Bir Şehir: Nihâvend”, *II. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İnan Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, (2023), 390-406.

Ökten, Sadettin, “Dimaşkî, Şeyhürrebve”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9/273-274, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Özaydın, Abdülkerim, “Bündârî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 6/489-490, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Özaydın, Abdülkerim, “Hamdullâh el-Müstevfi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 15/454-455, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Özaydın, Abdülkerim, “İbn Hallikân”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 20/17-19, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l Esîr, İzzeddin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 21/26-27. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-İbrî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 21/92-94, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim, “Râvendî, Muhammed b. Ali”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 34/471-472, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Özel, Ahmet, “Kummî, Muhammed b. Hasan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 26/371-372, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 35/19-21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Sevim, Ali, “Sıbt İbnü’l Cevzî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 37/87-88, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Strange, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge: At the University Press, 1905.

Şahinoğlu, M. Nazif, “Emîn-i Ahmed-i Râzî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 11/114, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Şeşen, Ramazan, “İbn Havkal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2/34-35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Şeşen, Ramazan, “İdrîsî, Şerîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/493-495, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.

Tolmacheva, Marina, “İstahrî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 23/203-205, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Tolmacheva, Marina, “Makdisî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 27/431-432, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Ya’kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya’kûb, *el-Büldân*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.

Ya’kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Ya’kûb, *Ülkeler Kitabı Kitabü’l Buldân*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2021.

Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, Cilt: I-V. Beyrut: Dâru Sadır, 1977.